

fantastika u romanu srpskih predromantičara (III)

sava damjanov

Kao što smo videli, fantastički diskurs *Kandora* vezan je prevashodno za lik starca – pustinjača (u stvari, anđela – pustinjača), koji je neka vrsta junakovog mentora: uz to, u prvom Stojkovićevom romanu ovaj lik (tj. njegova onostrana, nezemaljska priroda i »prejestestvene« moći koje proishode iz nje) ključni je momenat na kojem se zasniva čitava fantastička konstrukcija. U literaturi je uočeno da vidakovićevski romaneskni model preuzima iz Stojkovićevog dela ovaj lik (»pustinjača-filozofa«) kao jednu od centralnih odrednica tematske strukture, ali ga oslobađa njegovog izvorno natprirodnog porekla (prirode) – koje je u *Kandoru* još uvek ne samo vidljivo već i intencionalno korišćeno – tako da je ovde »taj lik pomeren iz sveta fantazije u stvarni svet, nebeski anđeo pretvara se u običnog čoveka, ali njegova osnovna funkcija ostaje ista i 'volšebno' sredstvo kojim on daruje mladog junaka takođe je istovetno u svim slučajevima: znanje...«

Međutim, u kontekstu našeg proučavanja važno je zapaziti da i pored gubljenja sakralnog i »prejestestvenog« obeležja, uloga ovog lika ostaje ista u još jednom aspektu: naime, za njega je i u vidakovićevskom romanesknom modelu takođe često vezan fantastički diskurs – i to »horror« tipa – samo na nešto drugačiji način, te bi se u tom smislu moglo dodati da ovde pustinjač-filozof ipak čuva tragove sećanja na svoje izvorno poreklo. U stvari, od »volšebnog«, fantastičnog bića on ovde postaje onaj koji se bori protiv »volšebstva« i »prejestestvenog«, ali stoga koristi ponekad upravo jezik fantazme kao najefikasnije sredstvo u toj borbi: režirajući sablasne »fantastične« maskerade (na način koji smo već opisali), koje mu potom služe kao materijal za tumačenja (predavanja) o prednosti verovanja u zdrav razum, pozitivno znanje i iskustvo, on tako vešto imitira fantastička zbivanja da se ona sve do razjašnjenja (racionalnog ključa što obično dolazi tek na kraju romana ili posle niza ovakvih epizoda) recepcijski primaju potpuno u kodovima fantastike, kao čisti, uverljivi i autentični »horror«. Kod većine naših romanopisaca – Milovana Vidakovića, Jevstatija Mihajlovića, Jovana Čokrljana i drugih – ovakva praksa je veoma izražena, upravo u onoj dvosmislenosti o kojoj smo prethodno govorili i vezi sa ovakvim vidom fantastičkog iskaza. Njihove »romantičarske povesti« prepune su takvih »horror« mesta, koja ponekad – pored toga što nose jedan od najrelevantnijih značenjskih slojeva ovog romanesknog modela – imaju bitnu ulogu u razvijanju i pokretanju fabulativno-sižejne konstrukcije: »duhovi« i »vampiri« mogu otkriti ime ubice, »aveti« i misteriozni entiteti upućuju junaka u dalje pravce njegovih putešestvija i t. sl. S druge strane, takve »horror« epizode često su toliko i na takav način razradene da su, posmatrane samostalno – tj. izvan ključa koji naknadno drugačije osmišljava njihovu funkcionalnost i status – tipološki gotovo sasvim podudarne istovrsnoj formi fantastike gotske proze, čak u tolikoj meri da počivaju na istovetnim topoiima (san, duhovi i sablasti, čudesni napici natprirodnog dejstva, tajanstvena atmosfera straha, karakteristični akustički i ambijentalni momenti koje smo, takođe, već pominjali), što u svakom slučaju govori o izvesnom reflektovanju aktuelnih obrazaca evropske predromantičke i romantičke fantastike u srpskom predromantizmu. U kontekstu o kojem smo upravo govorili indikativna je, recimo, jedna od reprezentativnih »horror« scena naših »romantičarskih povesti«, epizoda koju bismo mogli nazvati *Čaša tainstva* (a koja je vezana za lik pustinjača-filozofa Eleazara), iz romana Jevstatija Mihajlovića

Cvet nevinosti ili Dobrivoj i Aleksandra (1827), pisca koji, inače, pokazuje od svih naših predromantičkih prozaista najizrazitiju i koncepcijski najdosledniju sklonost ka *žestokoj imaginaciji* i morbidnosti, pre svega na piktografskom planu (tj. spoljašnjem planu karakterističnih »horror« rekvizita), ali je kod njega prisutna i sklonost ka jezovitosti, užasu i grozi kao unutrašnjim, psihološkim kategorijama jedne fantastičke situacije ili atmosfere, čime se još više približava tipičnom duhu engleskog gotskog romana i evropske gotske proze uopšte:

»Dobrivoj za uveriti se da čaša ta nikakve sile osobite imati ne može, uzme podnešeno mu piće i ispije. Po ishođenju iz krckive ove mrtvij san napadne na Dobrivoja. Lad neke širokolistate lipe pozove ga tu odmoriti se i podremati. Zamoli Eleazara da s njim pod rečenu lipu sedne, al' starac izgovarajući se da mnogo posla ima i da kući nužno otlaziti mora, kaže mu da slobodno tu ostane i odmori se. Kako Dobrivoj u uspavalnelj taj lad sedne, tihi vetrići i malo šuštanje lišća ladovite lipe san mu prouzrokuju. Međutim, sunce pod orizont zajde, i noć nastane. Pri dvanajstom času noćnom velikij nekij trus Dobrivoja probudi. Otvori oči, pogledi oko sebe i vidi da je u onoj istoj kapelici, gde je pre s Eleazarom bio. Začuđi se, i misleći da je samo živij nekij san, protre oči za uveriti se o istini; no vsuje: u kapelici ovoj na sredi goreće tavno kandilo sumračak je samo pričinjavalo, al' je opet predmete koliko-toliko raspoznavati mogao. Divio se stanju svom i nije hoteo očima verovati; mislio je i rasuđivao je kakvim je to načinom biti moglo da je ovde u kapelici? dobro se opominjući da je napulju pod ladovinom jednom lipom zaspao. Najposle zatvori oči, sve ovo za neko mečtanije i prividenije držeći; al' najedanput u kapelici ovaj zagrmi i munja sene, potom grom užasan pukne. Sa strane glas povikne: »Dobrivoju! Šta tebe u mesto ovo mrtvi doveđe, i kako se usudi onima, koji mira potrebuju, prišestvijem tvojim nemir pričinjaovati?«

Dobrivoj: I sam se čudim i divim šta me i tko me ovamo doveđe; al' zato mislim da, ako bi ovo baš i u dejstvu bilo, nevin nitkom nemira ne pričinja.

Glas: Kad se nevinim nazivaš i kažeš da nisi nam na nemir došao, tu sleduj mi na mesto tainstva otkrovitelno.

Dobrivoj: Kom da sledujem kad nitkog ne vidim?

Glas: Taki ćeš viditi, i mnoga iskusiti, samo se obeštaj da ćeš se rečma mojima povinovati i sovjetj mom sledovati; a to će sve za tvoje blagopolučenje biti.

Dobrivoj: Kako se znam onom pokoravati, i reči njegove slušati, kog ne poznajem?

Glas: Kazao sam ti da sve ovo za tvoje blagopolučenje biva. Sad ne gubi više vremena, jerbo je kratko: evo vidi tko sam.

Pri ovim rečma pokaže se jedan visokij, sav u belo obučenij starac. U ruci jednoj držao je prut svoj volšebnij, na kog dviženije mnoga su se čuda pokazivala; a u drugoj buktinju goreću, črez koju se mesto ono osvetljava. Starac ovaj sad ni reči ne progovori, nego mane prutom svojim, naznačavajući Dobrivoju da za njim ide...

...Potom buktinja ugasi se, i starac iščezne. Dobrivoj se sad u gustoj pomračini nađe. Hoteo se natrag vratiti: al' kako do vrata dojde, ona se s velikim zvukom zatvori, Na strani čuje glasove – ah! o' – i drugo uzdisanje; zatim opet zagrmi, munja sene i grom pukne. Mesto na kom je Dobrivoj stajao, na veliko njegovo čudo i stra' zatrese se; pored njega senkama podobno letile su mnoge duše umerših s gorkim uzdisanjem. Začuđenij mladij naš učenik

jošt mužestvenost svoju nije sasvim bio izgubio, al' čudesna i nepoznata mu dejstvija ova počnu ga u očajanje dovoditi. Pomisli u sebi: Gdi si sad Eleazare! Još ovo Dobrivoj sasvim nije ni izgovorio, al' više glave njegove strašno zagrmi i pukne. Stradalnik naš zvukom groma tog iz dubokog udivljenja svog probuđen povikne: »Bože pravednij! dokle će se mladost moja nevinna tako mučiti, i bez svakog pokolja gorko uznemireno bivati!... izbavi me Tvorče vseblagij, kao što si me do danas iz toliki beda izbavljao«. Pri ovim rečma zasvetli se ceo hodnik onaj, gdi je Dobrivoj bio, i prvij starac u istom onom odelu pokaže se, držći u ruci buktinju goreću.

Duh: Kazao sam ti mladij čoveče! da ćeš za tvoje nepokorstvo i neustrašimost u pokajanje pasti. Sad sleduj mi, nerazumnoj je derznoženiju tvom oprošteno... Sad da poznaš silu i vlast duhova.

S ovim zbaci svoj belij pokrov, i sav u vatri goreti počne. Mesto, gdi je Dobrivoj stajao, s njim zajedno propadne, i Duha nestane. Uplašeni Dobrivoj, misleći sad uprav u Ad padati, najde se u nekom podzemnom mestu, neznajući gdi je i kako je? Potom čuje glas govoreći: veruješ li sad sili duhova?

Dobrivoj: Kako je, tako je. Izvedi me samo iz ovog zabluzdenog mesta, obaveštavam se rečma tvojima u svačem sledovati.

Trećij put sad pokaže se prvi starac u belom odelu, koji naznači prutićem svojim Dobrivoj da za njim ide... Idući kroz podzemne neke hodnike i podrume, dođu do stepena po kojima penjajući se prispu na davno obrečeno mesto tainstva otkrovitelno. Na vrati je napisano bilo s vatreni slovi: »Ščastnij smrtnij! koji si toliko blagopolučan da si dostojan na ovo mesto doiti, znaj: ovo su vrata mesta tainstva otkrovitelnog«. Na strani visio je ključ jedan ot drevnosti zardan. Starac pokaže Dobrivoju ključ ovaj, i kaže mu da ga dvadeset putij sad na jednu sad na drugu stranu u bravi okreće. Dobrivoj uzme ključ taj i po zapovesti starčevoj vrata otvartati počne; pri dvadesetom putu okretanja ključa, vrata se sama otvore i Dobrivoj uđe unutra. Cela ova soba ot goreći sveća i kandila u samoj vatri goreti činjaše se, i blagovoni mirisi neki, koje dim sa strane rasprostriraše, veličestvenost sobe ove vozvisavaše. Duh sad iščezne, a Dobrivoj u divnom čudu nahodeći se, ovde ostane.

Glas: Mladij čoveče! Kad te je sudbina tvoja od ovog stepena blaženstva dovela da ona, koja su smrtnim sakrivena, tebi javna budu, to govori: koja bi želio danas tainstva znati?

Dobrivoj: Prijatne, al' su umu mom čudne i nepostižime reči tvoje; no budući da me je pri primanju čaše tainstva dobrij moj Eleazar opomenu da mnoga na svetu, koja se čine da su umu našem nepostižima, mogućna jesu, to za sad pitam te: šta Aleksandra moja čini, gdi je, i ljubi l'me?...

Glas: Sutra kad se probudiš, najti ćeš na onom istom mestu, gdi .si sinoć zaspao pod tvojom glavom jedan ključić; taj uzmi, i idi u kapelu, koja će tebe radi otvorena biti; kad uđeš u nju, okreni se na desnu stranu i u zidu vidićeš jedna vrataoca, ta otvori ključićem onim i tu ćeš sopstvenoručna Aleksandre tvoje pisma najti, iz koji ćeš ljubov njenu postojanu viditi, i priskorbno nastojeće stanje njeno razumeti. Za ne zaboraviti pak otkrovenije ovo, uzmi nekoliko kapljij iz čaše razuma slatkog soka, koji će ti sva ova objavljena u umu zadržati; jer takova smrtni vrlo lako zaboravljaju. Pri svem tom pak opominjem te strogo da sva ova viđena i čuvena nitkom ot živi javiti i otkriti ne usudiš se.

Posle ovog glasa velika je tišina u čudesnoj sobi ovoj tainstva otkrovitelnoj carstvovala. Dobrivoj pri-

stupi po savjetu Duha provoditelja k stolici jednom, pored koga je stolica bogato ukrašena bila. Na stolici tom stajala je čaša srebrna s izrezom: »Čaša razuma«. Dovoljno se čudio neiskusnoj naš junosha scenama ovima; al' opet želeći pisma Aleksandrina dobiti, i po obeštanju svom u svačem rečma duhovnim pokoravati se, uzme nekoliko kaplji ot onog iz čaše razuma rečnog mu soka, potom sedne na stolicu i umoren budući ot celonoćnog hoda tu zaspi.

Sutradan, kad već sunce lučama svojima predel ovaj osvetli, i ptice tamo i amo leteći prijatno jutro oglase, probudi se mlađij Milančić (Dobrivoj). Pogledi oko sebe, al' nigdi stolice one bogate ukrašene, nigdi čaše razuma, nigdi sobe čudesne, koja se soba tainstva noćas nazivala. Tihij žubor neda-leko ot njega tekućeg potoka opomene ga da je u onoj istoj bašti, po kojoj se juče s Eleazarom prohodao. Pogledi gore, i pozna širokolistatu lipu onu, pod kojom je predašnjeg dna, kad je iz kapelice izišao, mrtvom snom obuzet bio. Uverljivij se dakle da je zaista u bašti Eleazarovoj noć ovu prenoćio, sve je ono što mu se noćas dogodilo samo za neki živij san držao, i čudio se svom noćasnjem mečtanju. Al' prli svem tom, opomene se da mu je ključić neki obeštan, s kojim će vrataoca rečena u kapelici otvoriti, gdi su pisma Aleksandre njegove zatvorena. Za uveriti se dakle o istini, i voditi je li noćas sve ono u dejstviju bilo, ili je samo mečtanje i živij san bio, potraži pod glavom ključić obeštanj, i na divno čudo svoje najde ga; pogledi na kapelicu i vidi da su vrata, kao što mu je noćas glas Duha kazao, otvorena.

Ot divnog čuda kosa mu se stane na glavi dizati. . . .

(Jevstarij Mihajlovič, *Cvet nevinosti ili Dibrivoj i Aleksandra Budim*, 1827, str. 34-43)

Iako ovdje, kao i inače na »horror« stranicama naših »romantičkih povesti«, dominira »spoljašnja« fantastika (tj. nemimetička paradigma se uspostavlja i nalazi uporište prevashodno u ravni fantastičkog rekvizitarija i bića, koja se inače mogu ponašati po zakonima »prirodne stvarnosti«, kao što je najčešće slučaj kod Vidakovića), ipak je uočljivo i gravitiranje ka »unutrašnjoj« fantastičkoj dimenziji (na nivou uspostavljanja fantastičkog kauzaliteta i fantastičke paradigme zbivanja, koji – doduše samo prividno, do pojave racionalnog ključa – na kraju kompleksa fantastičkih epizoda – prkose zakonima poznate stvarnosti); ovakva intencija je i inače karakteristična za Mihajlovičevu »horror« orijentaciju.

Osim toga, kada je reč o »horror« fantastici našeg ranog romana, vredi obratiti pažnju i na još neke osobenosti ključa koji je ovdje vezan za nju. Karakteristično je, upravo za njegov već pominjani dvostruki smisao (naročito za onaj drugi aspekt: ključa kao prihvatljivog i kodifikovanog modusa za – ipak! – uvođenje fantastike), da se upravo takav prosvetiteljsko – racionalistički ključ – koji, inače, uvek prati i objašnjava, prevodi u sferu realnog »horror« epizode – ponekad i sam konstituiše iz jedne perspektive bliške fanatisti, ili barem kao zasebna (naknada) tumačeća priča sadrži i jednu dimenziju fantastičkog. Takva »iskliznuća« zapravo govore u prilog njegovoj pro – fantastičkoj prirodi, i tenzija između dominantne prosvetiteljsko – racionalističke (dositejevske) intencije književnog sistema srpskog predromantizma i jedne drugačije, za onaj trenutak artistički inovativnije i modernije literarne prakse, kojoj očito u dobroj meri streme ukus i spisateljska opredeljenja naših autora, dolazi do izražaja i na tom mikroplanu, kroz paradoks unutar same prosvetiteljsko – racionalističke diskurzijske (ključa) antifantastičkog usmerenja: da bi se

jedan tok »volšebnih« zbitija motivisao prirodnim kauzalitetom objektivne pozitivnoiskustvene stvarnosti, upotrebljava se (u cilju potpunog tumačenja i najkomplicovanijih »prejestestvenih« događaja) i fantastički kauzalitet! Očigledno je da se u pojedinim domenima čisto racionalno objašnjenje našim romanopiscima ukazivalo kao nedovoljno (pa i nedovoljno verovatno), tako da je diskurs prosvetiteljsko – racionalističkog ključa morao biti dopunjen sopstvenom protivurečnošću (fantastičkim elementom) – radi sopstvene celovitosti i uverljivosti. Koliko je ta tekstualna strategija ključa bila neophodna da bi se u rani srpski roman uvela fantastika (koja se tamo zaista teško i komplikovano probijala između namrgodenih obrva prosvetiteljsko – dositejevskih dominantni), toliko je, dakle, ponekad i tom ključu (svojevrsnom »alibiju« fantastike) ona sama bila neophodna kao konstitutivni elemenat da bi se realizovao i do kraja razvio sopstvenu strategiju, u obe njene dimenzije. Najzad, ovakva mesta svojom opisanom protivurečnošću i paradoksalnošću upečatljivo odaju i svoju suštinsku vezanost za fantastički diskurs »romantičkih povesti«, svoj smisao alibija za nesmetano ispisivanje takvog diskursa i konstantnu napetu tenziju između prosvetiteljske norme i fantastičkog prosede, koji takođe interesuje naše pisce. U krajnjoj liniji, ovakva mesta na ubedljiv i očigledan način otkrivaju koja intencija (tj. ukus za fantastiku) takođe značajno motivise samo njihovo vođenje (ta intencija je toliko izražena da zahvata i sam ključ: ono što treba da reši suprotnost između prosvetiteljske norme i novog ukusa, i samo potpada pod uticaj tog ukusa!), tim ubedljivije jer je ovdje druga pomenuta uloga ključa (didaktička) daleko manje prisutna – ako i jeste, onda je to više u implicitnom vidu: razlozi »maskarada« i raznih trikova manje se traže u potrebi dokazivanja da nema »prejestestvenog«, u potrebi neke vrste očigledne nastave mladom junaku, a više u nameri da se tako lakše i ubedljivije pokrenu neka zbivanja, reše izvesni, drugačijim sredstvima neresivi konflikti, ili otklone izvesne psihološke barijere i nedoumice koje sputavaju glavnog junaka i onemogućavaju, usporavaju njegovu neophodnu akciju. Baš takve razloge susrećemo u *Osveti i sudbini* Jevstarija Mihajlovića (1833), gde se sve na kraju objašnjava u jednom ključu, koji otkriva pravu, ne – fantastičku pozadinu čitavog »horror« strujanja ovog romana, ali koji i sam svoje racionalno tumačenje zasniva na fantastičkim elementima (priči o čudotvornom napitku, tipičnom rekvizitu – topou čitave romantičarske fantastike, kakav ćemo naći i kod Hofmana, Poa i drugih: Mihajlovičev čudotvorni napitak ima to svojstvo da umrtvljuje i oživljava ljude, i na taj način su moguće njihove prividne smrti i povraci iz sveta mrtvih). Tako ovdje, kao i uopšte u *ovako* obojenom prosvetiteljsko – racionalističkom ključu, imamo složenu igru fantastičkog i ne – fantastičkog, koja na neki način ostavlja nedoumicu o pravoj prirodi predstavljenih zbivanja: ona isprva imaju lik fantazme, da bi na kraju bila racionalno – »realno« objašnjena, ali je i njihova prava, »realna« pozadina u velikoj meri omogućena upravo dejstvom tajanstvenih sila, fantastičkih agenasa i obrazaca dešavanja, što, naravno, narušava čistotu i jednosmernost racionalističke strukture ključa, ali i celovitost i uverljivost te realne pozadine predstavljenih zbivanja (što, opet, upućuje na pomisao da su naši romansijeri bili daleko skloniji fantastici no što su je u svojim delima zaista mogli i smeli razviti). . . .

Treba, takođe, ukazati na još jednu specifičnost i značaj koji »horror« fantastika ranog srpskog romana poseduje, pre svega u širem kontekstu kon-

tinuiteta i prožimanja izvesnih tokova fantastičke tradicije kod nas. Naime, na početku smo već naglasili da vampiristika i okultističko – spiritistički elementi, što čini glavni materijal i »horror« fantastike gotske proze, predstavljaju značajno područje naše folklorne imaginacije, koje je izraženo naročito u osobenom sistemu verovanja, predanja i običaja, ali i u usmenoj književnosti (prevashodno proznoj). Međutim, u našoj pisanoj umetničkoj literaturi ovakvi slojevi folklorne fantastike nisu nalazili odjeka, niti u staroj, niti u baroknoj, niti u klasicističkoj književnosti, tako da je taj tip fantastičkog prosede sve do romana predromantičara ostajao u srpskoj tradiciji vezan isključivo za prostor usmenog stvaralaštva. S druge strane, upravo u tom prostoru on je i te kako razvijen, i poznato je da je moderna evropska književna vampiristika (koja je začeta u XVIII veku, a vrhunac doživljava potom u predromantičkoj i romantičkoj »horror« prozi) svoje rađanje i zamah duguje upravo srpskoj folklornoj kulturi. Jer, široko interesovanje evropske javnosti, naročito naučnih i književnih krugova, za pitanja vampira i duhova prouzrokovano je prvih decenija XVIII veka izveštajima austrijskih vlasti iz Srbije o takvim verovanjima i običajima, izveštajima koji su najpre izazvali senzaciju u tadašnjoj austrijskoj, francuskoj i nemačkoj štampi, da bi ubrzo postali predmet stručnih rasprava, razgovora u učenim društvima i akademijama, te popularnih beletrističkih štiva, da bi, najzad, i sama naša reč *vampir* – manje ili više modifikovana – ušla u evropske jezike i ostala u njima kao oznaka tog pojma. Uvođeći po prvi put u našu pisanu umetničku prozu takav tip fantastičkog diskursa čiji su glavni materijal vampiri i duhovi naši predromantičari su – sudeći po glavnim osobinama ovakvih njihovih tekstualnih celina – izgleda više sledili daleke odjeka evropske gotske (»horror«) proze, nego obrasce koji su funkcionisali u domaćoj folklornoj građi (iako je nesumnjivo, i impuls te građe bio prisutan). Tako se u »horror« sloju ranog srpskog romana može uočiti zaobilazni (a ne direktni) put, koji de facto dovodi do reaktualizacije, oživljavanja i transformacije u novom mediju naše folklorne vampiristike (što će se pokazati kao dalekosežan zahvat, jer jednom uvedena u fantastičku tradiciju naše pisane literature, ova paradigma nastaviće da se razvija u njoj sve do poznijih i poznatijih rezultata u delima M. Glišića, J. Veselinovića, D. Ilića), put u kojem je posredničku i inicijacijsku ulogu odigrala »horror« fantastika evropske gotske proze. Jednom rečju, paradoksalno ali istinito: morali smo se okrenuti Evropi da bismo u punoj meri shvatili mogućnosti koje nam je nudila vlastita baština, trebala nam je »injekcija podsećanja« sa strane da bi nam se potpuno otvorile oči za ono što se u svom bogatstvu i raznovrsnosti nalazilo ovdje (tj. da bismo osvežili osećaj za fantazme kakve je sadržala naša folklorna građa). Tako je tadašnja evropska književnost na neki način podarila (a moglo bi se reći i: vratila) našoj literaturi fantastičke oblike koje je jednom prevashodno iz njenog usmenog – folklornog nasleđa uvela u svoj horizont interesovanja, i vampiri su se, zahvaljujući tom podsticiju gotske proze, ponovo vratili – doduše u posebnom ključu – u svet iz kojeg (barem za noviju evropsku kulturu) potiču (a taj povratak se – zbog popularnosti ranog srpskog romana i njegove važnosti, kako u predromantičarskom književnom sistemu, tako i šire, u kontekstu proznih žanrova srpske književnosti – odigrao na najupečatljiviji način). I upravo tu, na području »horror« fantastike ranog srpskog romana, ostvaruju se produktivni tipološki dodiri forme naše folklorne – usmenoliterarne fantastike i tada aktuelnih, moder-

nih obrazaca fantastičkog pisma (inauguriranih prevashodno evropskom predromantičkom i romantičkom prozom ovakve orijentacije), spajaju se i materijalizuju u osobeni diskurs sva relevantna fantastička toka. Moderna fantastička paradigma asimiluje i odgovarajuće elemente tradicionalne, usmenoliterarne, folklorne fantastike i tako se realizuje jedan, za srpsku književnost nov oblik fantastičkog (različit od dotad postojećih, koje će, takođe, kroz sopstveni razvoj, osmisliti i delimično transformisati – asimilujući ih u svoju strukturu na novom nivou), oblik koji će, kako po svom kompleksnom tipološkom i modelskom statusu, relacijama i korespondencijama, tako i po sopstvenoj morfologiji i posebnoj filozofsko – idejnoj potki, otvoriti novu stranicu u istoriji srpske književne fantastike. Najzad, takav spoj, takav plodotvoran dodir rezultovao je pojedinih fragmentima koji spadaju u bolja i zanimljivija fantastička ostvarenja našeg predromantičkog romana, kakav je, recimo, sledeći odlomak iz romana Jevstatija Mihajlovića *Cvet nevinosti* (fragment u kojem se rešava jedan od ključnih problema romanesknog zapleta – otkriva se ubica):

»*Emilian*: Lažnij razgovor tvoj ne dovodi nevine na nepravedno priznanje. Tko će ono, što nigda ni pomislio nije učiniti, na pogibelj svoju priznati?

Elezar: Zlokovarnij Emilianov! Kako se usudu ješ svetu već poznato grozno delo tvoje tajiti, u duže pokrivoti? Dokazateljstva i opstojateljstva dovoljno zasvedočavaju da nitko drugij nije nego da si ti bezbožno ono u domu mom ubistvo učinio. Pomisli na vsemogućeg i najpravednijeg Sudiju, koji ništa na svetu sakriveno ne ostavlja, da će te on izdati, ako ti ispovediti nećeš. Zato ne tajni ono, što sakriven – nije, nego ispovedi i pokaj se, pak će ti i Bog oprostiti, a i kazni će ti se otlakšati.

Emilian (gromovitim glasom): A kako se ti nesmilena sedino usudu ješ na mene nevinog ubistvo, koje se u domu tvom zbiljo, baciti? Zaista iz ovi tvoji reči ništa drugo zaključiti ne mogu nego da si ti Dobrivoja ubio, i znajući da sam mu ja njegov soreninitelj u ljubovi bio, našao si način sebe izviniti; a na mene tvoje to grozno delo nametnuti. Al' ot tog neće ništa biti. Pak još smeš meni kazati da na pravednog Sudiju pomislim, koji to zločinstvo sakriveno ostaviti neće, a ti seda kukavice, koji svakij dan mač smrtnij očekuješ i tek što nisi nogom u grob stupio, ne misliš da će ti se na onom svetu platiti, ako baš pretajeno i nekažnjeno ovde na zemlji i ostane. Al' visoko Suščestvo ono, koje sve poroke čovečeske otkriva, neće zaista ni tvoje zlodellije dugo sakriveno držati.

Nije se mogao starij Eleazar dovoljno načuditi lažnim izraženijama Emilianovim, kojima ga zlodej ovaj u bedu baciti hotješe. Nesrećnij sine! povikne razjarenij starac, kako se ne strašiš kazni Božije? Kako se usudu ješ pravdu Vsemogućeg na opravdanije zlodellija tvog prizivati, i gadnij porok tvoj pred svetom na mene nevinog bacati? O pravednij Bože! Pravedan si, al' je i veliko dolgoterpenije tvoje, kojim neustrašimog i bezbožnog ovog ubicu još na zemlji ovde obdržavaš. No, o, velikij i vsemogućij Tvorče! Za pokazati da si ti istino pravedan, i da bede na nevinog s opravdijem zločinca namećati ne dopuštaš, pošlji pravednij i vsemogućij Bože sen ubijenog, koja će pokazati tko je nevin, i tko je ot nas dvojice skvernu ruku svoju na upokojenog dignuti usudio se? Po ovim rečma spusti oči na zemlju i vozove: »Izidi pravedna sene! Izidi i pokaži tko je ubica tela tvog. Nedaj da nevin s pravednijem krivca tebe radi strada«. Sad opet vozvede oči svoje na nebo i s istinijem izraženijem povije: »Oče pravednij! Velika su dela tvoja – velika je i sila i mogućnostvo tvoje – sva ot jednog tvog manove-

nija zavise – sva mogućstvom tvojim učiniti možeš! – pokaži velikij Bože, pokaži pravdu vsemogućstvom tvojim, i nedaj nevinom poginuti; no izvedi iz nedra zemlje sen ubijenog da pred svima pokaže tko je ubica tela njenog?»

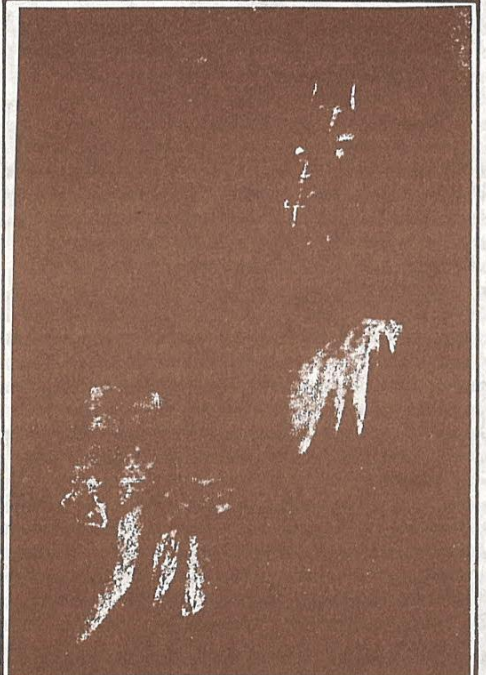
Pri ovim rečma dim iz zemlje dizati se počne, na strani zagrmi i munja sene; zemlja najedanput otvori se i mladić jedan s prebledim licem, pokrivalo mrtvacu na sebi imajući u ruci mač Emilianov polukrvav držeci, iz zemlje izide. Svi se ot stra' ukoče, a Emilian užasnut videnijem ovim na zemlju padne. Mladić taj zemnij tihim, no pri tom povelitelnim glasom rekne: »Ne tajni Emiliane više zločinstvo tvoje, i ne prenosi ubistvo na nevinog. Pravda Božija poslala me je nevinog ovog (pokazivajući na Eleazara) izbaviti, i pokazati da nije on nego da si me ti zemnog života lišio. Evo ti orudije ubistva, na kom još krv moja grozno delo tvoje zasvedočava«. S ovim rečma baci mač onaj, koji je u ruci držao, pred Emiliana, i međ'grmljavinom i sevanjem munja opet se u zemlju spusti...«

(Jevstatij Mihajlović, *Cvet nevinosti*. . . Budim, 1827, str. 186 – 189)

Plod sličnog tipološkog dodira je još jedno od reprezentativnih mesta našeg romanesknog »Horror« , gde su još dominantniji i očigledniji tipični ambijentalni i fantastički topički elementi i rekviziti gotske proze; reč je o jednoj epizodi iz romana *Osveta i sudbina* (1833), čiji je autor takođe Jevstatije Mihajlović:

»... Po raznom razgovoru javi mu Dragomir da će nastupajuće noći u grad praotaca svoji ići, da je već silu svoju usugubio, i da su momci prepravni; ponudi ga, ako bi mu i on ljubov ukazao, s njim ići, da bi pored sebe kog ot najprisni prijatelja imao. Milan mu se obeća radosno ići i ot njega do same smrti ne ostupati. Međutim, sluge se dobro vooorzažu, konje svoje u gostilnici ostave, i po zahoždeniju sunca po zapovesti Dragomirovoj k njemu dođu, daljša uređenija njegova očekivajući.

brendan hennessy, the gothic novel

Kad je već tama oblaka horizont pokrila, i svako se suščestvo k noćnjem pokoju spremati počelo, Dragomir s Milanom i slugama svojima put u davno želejemij gradić preduzme. Vetar sa svom silom ot ladnog severa dihaše, i crne oblake prd sobom gordo terajući strahoglasnij šum izdavaše. Munje sa sviju strana sevuha, i silnij zvuk gromova s neprestanom grmljavinom sav predel ovaj straom i trepetom ispunjavaše. Celu se jestestvo, rekao bi, razjarilo, i gnjev svoj na zemlju tako nemilostivo proliva da kamen na kamenu ostati neće. Krupna gdi koja kaplja silom vetra donešena padati već počne, i strahovidni oblaci ti sve bliže i bliže k gradiću Sretičevom lećahu. »Hitro junaci!« poviče Dragomir »da nas holuja ova i pretećij pljusak ovde napolju ne uhvati.« Svi sad udvoje korake i za kratko vreme na želajemo mesto prispu. Tek što u grad uđu, bujna kiša s neprestanim rikanjem gromova padati počne; mislio bi, celo se nebo provalilo i sav će zamac u zemlju propasti.

Al'sva ova strahovidna javljenija neustrašimom Dragomiru u ispolnjeniju namerenija njegovog protivostati nisu mogla. Svetlost munja pokaže mu jednu malu crkvicu, koja je nasred zamka ovog stajala, u kojoj sebi i soputnicima svojima podklon najde. »Ovo je kapela ta« rekne Milan »u kojoj je Tešimir, kao što sam slušao, saranjen.« No još ove reči ni izgovorio nije, glas iz dubljine neke zagrmi: »Dragomire! Blagosloven da si i ot mene i ot Bga što si grob moj po zavetu učinjenom posetio; ubica tela mog, kao što sam ti u Trebinju javio, već pod zemljom leži; ja mu praštam i celom potomstvu njegovom. Jedno još ot tebe ištem: da ideš u dvorove moje, gdi ćeš nekoliko zločinaca najti; pobedi ih s tvojim vernim momcima, i prinudi da ti nevinu dušu onu, koju Radivoj davno zatvorenu drži, izdadu; izbavi ju i budi...« – pri ovom »i budi« strahoglasnij zvukom grom u kulu crkvice ove udari i daljši besedu nevidnom prekinu...«

(Jevstatije Mihajlović, *Osveta i sudbina I*, Budim, 1833, str. 80 – 83)

(nastavak u sledećem broju)

J. Deretić *Srpski roman 1800 – 1950* Beograd 1981 str. 68. Osim dve pomenute studije Hensija i Bejkera, na ovakva stalna mesta vrlo informativno i sažeto ukazuje i Robert Donald Spector u uvodu svog bibliografskog pregleda *The English Gothic* London, 1983, gde se, između ostalog, komentarišu i prikazuju kritička razmatranja gotske proze od H. Volpola do M. Šeli (od kojih mnoga, nužno dodirujući i pitanja njene topike). Međutim, čini se da se tipološka paralela ranog srpskog i gotskog romana ne iscrpljuje samo u dosad pomenutim elementima, vezanim primarno za njihov fantastički sloj, već se izvesna srodnost može tražiti i u nekim drugim relevantnim aspektima, posebno kada je reč o »blažoj« varijanti gotske proze, kakvu predstavlja En Redklif i njeni epigoni, na primer, u naglašenoj sentimentalnoj komponenti, ili u obrascima zapleta i raspjeta koji obiluju tajanstvenim nestancima, razdvojenošću srodnika i zaljubljenih (koji ne znaju jedni za druge i kojima je na putu niz prepreak), te njihovim prepoznavanjima i susretima na kraju, izvesna bliskost može se naći i u realizaciji ideje progonojene vrline/nevinosti, koja po pravilu, na kraju ipak trijumfuje, kao i u prisustvu tipiziranog lika zlog junaka (olicejca Zla), s kojim ostali akteri vode borbu da bi ovaj konačno bio pobeden; isto tako, određene srodnosti možemo potražiti i u emocionalnoj obojenosti pejzaža, ili u činjenici da se u srednjovekovne kostime oblače po mnogim osobinama suvremeni ljudi, kao i u tome što i naši i engleski autori uvode poetske stihovane pasaže u romanesknu strukturu i t. sl. U svakom slučaju, ovo bi bila tema zanimljiva za posebno istraživanje.

Videti: Tihomir R. Đorđević, *Vampir i druga bica u našem narodnom verovanju i predanju*, »Srpski etnografski zbornik« LXVI, Beograd, 1953; Radovan N. Kazimirović, *Čaranje, gatanje, vraćanje i proricanje u našem narodu*, Beograd, 1941; Pavle Popović, *Birger i naše narodne pripovetke. Iz književnosti II*, Beograd, 1919, str. 55-58; od novijih radova videti: S. Kulišić P. Ž. Petrović i N. Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Beograd, 1970 (odrednice duh, str. 112 i vampir, str. 50-51) i Slobodan Zečević, *Mitska bica srpskih predanja*, Beograd, 1981 (posebno odeljak *Vampir*, str. 126-135).

O tom »putovanju« vampirizma iz osamnaestovekovne Srbije u Evropu pisali su detaljnije Tihomir R. Đorđević, *Ibid*, str. 152-153 i Vojislav M. Jovanović, *Vampirizam u romantičnoj književnosti*, »Srpski književni glasnik« knj. XVIII br. 1, 1. 01. 1912, str. 48-54.